

Asta Õim

emakeele seltsi auliige
foto: Dagmar Õim

Tark ja rumal loom meeles ja keeles

Loomade olemuse, nende tarkuse ja rumaluse kohta on aegade jooksul tehtud palju oletusi ja järeldusi. Kui ühe või teise looma arvatavad omadused ning nende käitumisele ja kommetele antavad hinnangud rahvatraditsioonis kinnistuvad, siis tekib loomast konkreetse keelekogukonnas üldaktsepteeritav pilt, milline see loom on. Sealjuures on oluline teada, et keelekogukonnas kujunenud ettekujutus faunaesindajast ei pruugi vastata tegelikkusele ega olla kooskõlas teadusliku zooloogilise arusaamaga. Siinses artiklis keskendun mõne loomanäite varal looma pärimuslikule karakteristikaale ning sellele, kas ja kuidas kajastub loomade tarkus või rumalus kujundlikus keeles, eeskätt kõnekäändudes.

Loomkujund eesti kõnekäändudes

Hakatuses meenutatagu, et **kõnekäänd** (ka: fraseologism, idioom) on keele sõnavarasse kuuluv üksus, mille eripäraks on see, et ta koosneb rohkem kui ühest sõnast ja on idiomaatiline, kujundlik – selle tähendus ei tulene ühendit moodustavate sõnade otsetähenduste summast. Kõnekäänu kui kujundliku, metafoorse ütluse tuumaks on leksikaalne sisudominant ehk kujundi tekkes domineeriv lekseem, kujundsõna. Tavaliselt kõnekäänd aktualiseerub lauses ja täidab põhimõtteliselt samu funktsioone nagu muudki sõnad.

Kõnekäändudes domineeriva inimkeskse suunitluse kõrval on **loomkujund** paljudes keeltes väga sage nähtus. Eesti kõnekäändude üldkogumis realiseeruvate nii konventsionaalsete kui ka mittekonventsionaalsete ülekannete ontoloogilised sfäärid on samuti ülekaalukalt seotud inimliku ja

zooloogilise sfääriga. Botaaniline sfäär, aeg, astronoomia, meteoroloogia ja üleloomulikud jõud on esindatud napilt. Loomanimetuste esinemis-sagedust eesti kõnekäändudes on uuritud suhteliselt vähe (vt Õim 2017), seevastu vanasõnades on sellekohaseid sagedusstatistikaid ja edetabeleid tehtud üsna palju (vt Krikmann 1999).

Loomkujundite produktiivsuse hindamiseluseks on see, kui mitme eri kujundliku ütluse idiomaatilises keskmes mingi loomamõiste osaleb. Eesti kõnekäändude loomkujundi sagedus põhineb kõnekäändude üldkogumil, milles on 20 749 kõnekäändu. Hakkab silma, et sfääridest domineerib inimsfäär, sellele järgneb zoosfäär. 100 sagedama kujundsõna seas on 69 seotud inimesega (sisuvalitsejaks kehaosad) ja 23 zooloogia valdkonnaga (eeliskujundsõnaks erinevad koduloomad) (Õim 2017: 51–52). Pingerea eesotsas oleva kümne favoriitkujundsõna seas on seitse inimese kehaosasõna ja kolm loomasõna (koer, hunt ja siga), mis annavad ligi kolmandiku üldkogumist.

Järgnevalt vaatame lähemalt kaheksa loomaga seotud kõnekäände eesti keeles.

Loomad pärimuses ja kujundlikus keeles

Ronk (kaaren), vares. Musta sulestikuga linnud on paljudes kultuurides tähelepanuväärsed olendid, legendide järgi on nad targad ja taibukad. Näiteks ronkade märk sümboliseerib tarkust, kiindumust, tervendavat jõudu, pikaaelisust, surma ja viljakust. Varest peetakse uskumustes nõialinnuks ja targaks linnuks, tal on arvatud olevat ettenägemisvõime. Eesti regivärsilistes rahvalauludes vahendab ta surma- või sõjasõnumit (Hiimäe 1996).

Ehkki varese arukust pole kahtluse alla seatud tänapäevalgi – tema õppimisvõimet, vaimseid võimeid on koguni peetud võrdseiks šimpansite ja delfiinidega –, ei kajastu see ei kõnekäändudes ega vanasõnades. Kõnekäändude üldkogumis (20 749) on registreeritud 82 *varese*-väljendit. Neist vaid üks on seotud tarkuse-arukusega. Käinast on üles kirjutatud *targad kui Saaremaa varesed, kes aru saavad, et Kassaris hakatakse seatapuks vett soojendama, lendavad üle väina puu otsa saaki ootama*. Neli väljendit aga on seotud rumalusega: *varese mõistus, varese meel peas, rumal kui vares, tolkvares* 'rumal inimene'. Ülejäänute motivatsiooniks on värvus, kehaosad, hää, iseloomulikud käitumisomadused ja -maneerid jm. *Kaarna/*

ronga-väljendeid on kümmekond, kuid lindude arukusega need ei seostu. Ka ükski eesti vanasõnade andmebaasi 47 *varese*-vanasõnast ja 13 *kaarna/ronga*-vanasõnast ei puuduta nende lindude vaimseid võimeid ükski.

Öökull. Eesti rahvapärimeses on öökullil müütilise olendi maine, teda on peetud öise eluviisi, välimuse ning omapäraste häälituste tõttu õnnetuselinnuks ja nõialinnuks. Tema huike kuulmine tähendas õnnetust, pahandust, viljaikaldust, pere lahkuminekut, põlengut. Linnu häälitust võib meenutada nuttu või naeru ning selle kuulmist võetakse kui halba ennet (Hiimäe 1996). Öökulli arukuse kohta eesti rahvapärimeses ega rahvatraditsioonis vihjeid ei leidu – pole võtta ühtegi vanasõna, kõnekäändu ega muud *öökulli*-ütlust, mis seostuksid tarkuse või nutikusega, küll aga selliseid, kus fookuses on öökulli välised tunnused või ka häälitsemine: *silmad nagu öökullil* 'suured silmad'; *vahib nagu öökull, silmad pungis peas nagu öökullil* ('jõllitab'); *inetu nagu öökull*; *Rätikuga tui, tanuga öökull* (EV 9930¹). Ka murdelised *rätskull*, *suurispeakull*, *pöörispeakull*, *jänese-kull*, *huuk* 'lumekakk', *kesäkatt* ei rakendu tarkust väljendama. Ometi on eesti kultuuripildis öökull linnuna tuntud kui tarkuse sümbol juba 20. sajandil. Põhjuseid tuleb otsida antiikkirjanduse tõlkimisest eesti keelde. Vanakreeka mütoloogias sündis tarkuse-, julguse-, õiguse- ja õiglusejumalanna Athena peajumal Zeusi peast (pea, nagu teada, on tarkuse asukoht). Zeus hüüdis oma lemmiklast tema suurte silmade tõttu öökullisilmseks (kakulistel on suured silmad ning väga terav nägemine ja kuulmine). Öökulli fokusseerimine tegigi temast tarkuse sümboli.

Kukk ja kana. Vanad kreeklased pühendasid kuke päikesejumal Heliosele, sest kukk tõuseb koos päikesega. On loomulik, et koidukuulutajale sai osaks seos pimeduse varjus tegutsevate jõududega. Paljude Euroopa rahvaste folklooris tunnetab kukk kurjade olendite lähedust ja annab sellest märku. Kukelaulu peale katkeb demonliku olendi tegevus (*kardab nagu vanapagan kukelaulu*).

Eesti pärimeses on Ülo Valgu andmeil kõige sagedam ornitomorfne ilmumiskuju just kukk. Ta sümboliseerib nii kuradit kui Kristust (Valk

¹ EV = Eesti vanasõnad (<https://folklore.ee/eesti-utlused/vanasõnad/est/>). Vanasõnu on tavaks tekstis kirjutada suure algustähega, eriti kui järgneb lühend EV koos numbriga.

1998: 145), kukk võib ühtaegu kehastada nii vaenulikku kui ka inimsõbralikku vaimolendit. Kukke on eesti folklooris ka pühaks linnuks nimetatud: *Kukk olla püha lind. Kukke äi vei lüüa. Kes kukke lööb, see saab paiseid ümber. Kes kukke irmutab, see jääb jalust aigeks* (Hiimäe 1999: 19). Oluliseks on peetud kuke sulestiku värvust: must kukk on kurjade olendite murdja, punane kukk tuledeemon (*punane kukk katusel* 'tulekahi', sajatus *kukk käigu kolm korda üle toaharja*). Viimane on käibel tänapäevalgi tulekahju, põlengu tähenduses.

Rahvapärimust on üsna tugevasti mõjustanud Piibel. Meenutatagu kolmekordse kukelaulu kujundi sagedast kasutamist muinasjuttudes jm. Igapäevaelus arvati kukelaulu järgi hommikust aega (vt ka Hiimäe 1999: 18). Väljenditena on tänapäevani tuntud *koidukukk* 'vara ärkaja', *enne kukke ja koitu*, *kolm koitu enne kukelaulu*, *kukk laulab öö pooleks*.

Kukk kui isaslind sümboliseerib maskuliinset dimensiooni. Kõnekaändudes võib kukk (kikas) tähistada hinnanguta meessoost isikut, meest (*nagu kukk kanakarjas, kui kikas lilleaias* 'ainuke mees naiste seltskonnas'), enamasti aga on kukk siiski jõuline, hakkaja, tegutseja ja ennast täis, praaliv, kelkiv mees (*tragi ~ virge kui kikas, nagu noored kuked* 'riuhimulised', *riiukukk, tapukikas* 'tülinorija', *kiidukukk*, kellelgi on *kuke veri* 'armastab flirtida', *kiimakukk* 'ihar mees', *põrgukikas* 'pöörane, arulage

inimene'). Kuke omadust 'ülbe, tähtis' võimendatakse ütlustes täiendiga, mis on valitud kuke asukohast lähtuvalt: *nagu kukk kirikutorni otsas, nagu aabitsakukk, nagu kukk sõnnikuhunniku otsas ~ aia otsas* 'hoopleja'. (Millal ja miks on hakatud kukke kasutama kirikutornis ja aabitsate kaanel vt Aarma 1991).

Kanal ei ole rahvausundis sellist väarikat kohta nagu kukel, ka keelekogukonnas ei ole kana staatus kõrge. Seepärast ei ole ka keeletasandil *kana*-metafoor kuigi produktiivne. Kanale (nagu naisele maskuliinses ühiskonnas) on omistatud hoolitseja, alluva ja kaasaelaja roll (*kodukana* 'oma kodule ja perekonnale pühenduv, ei suhtle väljapoole kodu, mitte eriti arukas naine').

Kui *kuke* semantika ei kätke vihjet ei tarkuse ega arukuse puudumisele, (vajaduse korral väljendatakse seda vastavalt valitud atribuutidega: *tark nagu tare kikas* 'irooniliselt end targaks pidajale', *nagu äbarik kukk* 'saamatu, hädaldaja, viriseja'), siis *kana* semantika aga küll. Kana on rumalavõitu, tühine naine. *Kana*-väljendid on enamasti negatiivse alaatooniga (*kanapea otsas* 'unustaja, uimane, mitte arukas', *nagu kana pea seljas* 'mõtlematult', *kui kana teeb pesa* 'teeb saamatult', *kaabitseb kui kana* 'kohmitseb', *haub kui kana poegi* 'teeb mingit tööd ülemäära kaua'). Üldist negatiivset hinnangut aitavad atribuudid üksnes süvendada: *nagu peata kana, nagu munas kana, nagu pime kana, kana takus, nii vähe mõistust kui kana sääre peal liha*.

Loomkujundite puhul on tavaline, et sõna semantikas toimub üleminek ühest tähendusest teise. See on seletatav mitmesuguste kogemuslike mehhanismide kaudu ning tuleneb asjaolust, et väljendi tähendus (nagu sõnatähenduski) on oma olemuselt mõisteline. Nii on ka kana häälitlusi märkivad verbid *kõõrutama* ja *kaagutama* omandanud vastavate *kana*-väljendite tähenduse: *kõõrutab nagu kana* = *kõõrutab* 'laulab halvasti; seletab, korrutab tüütuseni' (*kõõrutasid laulda, kõõrutati kuulujutte*), *kaagutab nagu kana* = *kaagutab* 'näägutab, õiendab; ajab ebausutavat juttu; räägib taga' (*Ära kaaguta! Kogu ilm kaagutab sellest*).

Siil on eesti rahvapärimuses hundi, jänese, karu ja rebase kõrval traditsiooniline tegelane. Inimese suhtumine siili on olnud erinev, millest ka tema üsna vastuoluline positsioon usundilises maailmanägemises. Ühelt poolt on talle omistatud häid omadusi, sh arukust, head taipu, teisalt jällegi

negatiivseid omadusi, nagu vähest taipu, vahel lausa taipamatust. Siil on ühteaegu nii õnneloom (toob karjaõnne, hoiab maod majast eemal, kaitseb tuleohu eest, abieluvoodisse pandud siil toob sinna lasteõnne, siili okkaga tuleb haigeid hambaid torkida) kui ka nõialoom (imeb lehma nisast piima ära, siil maja juures tähendab karjaõnne kadu) (Hiimäe 2019). Eesti rahvuseeposes „Kalevipoeg“ sai Kalevipoeg lauavõitluses teda kimbutama tulnud sortsi poegadest jagu just tänu siili õpetustele lüüa laudadega serviti. Seda pisikest imetajat on kasutatud tihti positiivse tegelaskujuna lasteraamatutes, videomängudes, aga ka militaarses kontekstis – Eesti riigikaitse 2022. aasta suurõppus kandis nime Siil.

Seevastu keekekasutuses on *siili*-metafoore vähe. Pahiruse kohta on kasutada võrdlus *turris nagu siil* (aluseks siili hääliitus) ja (*lõug oli*) *okkaline nagu siil* (aluseks siili nõeljas okastik). Siili tarkuse-rumaluse kohta on eesti keeles ainult kaks väljendit ja needki laenulist päritolu. Tegemist on otsese tõlkelaenuga vene keelest, mis on eesti keelde üle tulnud koos negatiivse alatooniga. Väljend *siililegi selge* on Eesti rahvaluule arhiivis fikseeritud alles 1976. aasta üleskirjutustes. Hoiak siili suhtes selles ütluses ei ole kuigi positiivne – tähendus vihjab sellele, et miski peaks olema arusaadav, mõistetav, selge kõigile, sh ka kõige juhmimale. Ütluse populaarsusele aitas kindlasti kaasa selle suupärane sõnastus, häälikuline heakõla (s – s). Ka ütlus *siil udus* 'nõutu, segaduses', Eesti rahvaluule arhiivis fikseeritud 1984, on tulnud eesti keelde samanimelise laialt tuntud vene multifilmi kaudu (1975) ning on sestpeale püsinud kindlalt mitme põlvkonna eestlaste emotsionaalses mälus.

Vanasõnades on siil harv külaline: *Siil ajab karu pesast välja* (EV 10420), *Ega reban siiliga ela* (EV 9577).

Madu (uss). Madudel on silmatorkav koht meie uskumustes, legendides, muinasjuttudes, loitsudes, vanasõnades, kõnekäändudes. Madu on rahvakultuuris üleloomulik olend.

Eesti pärimuses on uss vastandlike omadustega. Positiivse olendina on ussil maagiline tõrje- ja kaitsevõime – ta toob loomaõnne, kannab hoolt inimeste hea käekäigu ning haigustest tervenemise eest, on kodukolde ja põllunduse kaitsja. Talude juures on peetud madusid väeloomana, majahaldjana (Hiimäe 2006: 338–339). Neid toideti ja hoiti hoolega, et õnn oleks perega. Seda tehti veel 20. sajandi keskpaikugi (Hiimäe 2017: 56).

Rahvapärimuses maja- ehk koduussi kohta rõhutatakse tema tähelepandamatu olemasolu enesestmõistetavust. Seevastu mao nähtavale-ilmumine eluhoonete juures on õnnetuste, hävingu, loomakahju, isegi pereliikme surma ettekuulutaja. Mao kimbutamise puhul, olgu meelega või kogemata, võis majauss üleloomuliku olendina ka kätte maksta või õnnetuse põhjustada (Hiimäe 2017:56). Kui see arusaam jäi inim-mõtlemises peale, muutuski madu eeskätt olendiks, keda tuleb elamisest ja inimestest eemal hoida ja karta.

Kujundlikus keelekasutuses mao/ussi heade omaduste kohta vihjed peaaegu puuduvad. Nähtavasti pärimuste varasemad kihistused ei ole keelde oma jälgi jätnud või ei ole need meieni jõudnud. Samuti on mao negatiivseid omadusi võimendanud kristlik kujutelm, mille kohaselt on madu paganliku kurjuse sümbol, madu on saatanast, teda tuleb vihata (*vihkab nagu ussi aia all*) ja kindlasti tappa (*Elu peab elama, ussi peab tapma* (EV 579)). Pärimuse kohaselt saab kristlane mao tapmise eest oma jumalalt seitse pattu andeks. Selline arusaam on rikkalikult esindatud kõnekäändudena kui ka vanasõnadena. Kõnekäändudes, mille kujundi-tuumaks on madu/uss, on alati fookuses negatiivne: salakavalus, salalikkus, halvad kavatsused, tigidus (*soojendab madu põues* 'hoolitseb inimese eest, kes osutub hiljem alatuks', *maoajaja* 'salalik inimene', *madukasukas* 'salalik inimene; sõimusõna', *ussi süda sees* 'tige, õel', *ingli suu sees ussi keel* 'headust teeskleva kurja inimese kohta', *ussipesa* 'õeluse, kurjuse asupaik', *ussiseeme* 'alatu, halb inimene', *silmad nagu ussil* 'tige pilk', *Kes hundi sisse usub, see ussiks saab* (EV 1653)).

Eesel ei ole eesti rahvapärimuses traditsiooniline loom. Nimetus *eesel* on eestikeelsetesse tekstidesse jõudnud alamsaksa keele kaudu. Vana kirja-keele sõnastiku andmeil on esimesena seda kasutanud Johannes Gutsloff oma käsikirjaliseks jäänud piiblitõlkes (umbes 1648–1656). Ka Heinrich Gösekeni sõnastikus (1660) ei esine saksa *Esel* vastena *eesel*, küll aga väl-jendites *eesli viisi pärast* 'eesli moodi' ja *eesli hoidja*. Varem on eestlastele tundmatu eesli jaoks kasutanud kirjeldavat nimetust *metshobu*.²

Eesti keeles on teada kaks pärisnimega *eesli*-ütlust – *Pileami eesel* ja *Buridani eesel*. Esimene on tulnud Piibli vahendusel. Vanas Testamendis tahab prohvet Bileam raha pärast Iisraeli rahva needa ning asus eesli seljas

² Vana kirjakeele sõnastik. <https://sisu.ut.ee/vaks/eesel>

teele. Jehoova ei taha seda ning saadab ingli, pikk mõök käes, Bileami peatama. Bileam ei näe inglit, kuid tema eesel näeb. Sellepärast püüab eesel mitu korda inglit kõrvale põigata, kuni lõpuks heidab lihtsalt tee peale maha, teisisõnu toomis arukalt. Ehkki Bileam nüpeldas eeslit, keeldus eesel edasi minemast. Peremees tõlgendas sellist käitumist tõrksusena. Sellel põhinebki arusaam, et eesel on üks kangekaelne ja tõrges loom. Eesti kõnekäändude arhiivis (eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas <https://www.folklore.ee/justkui/>) on väljend *Pileami eesel* registreeritud, kuid mitte tähenduses 'tõrges inimene', vaid tähenduses 'ealiselt vana' *vana kui Pileami eesel*.

Buridani eesel öeldakse inimese kohta, kes ei oska valida kahe võrdse võimaluse vahel. Isikunimi on tulnud 14. sajandil tegutsenud prantsuse filosoofi Jean Buridani järgi, kes naeruvääristas vaba tahet. Selle väljendi selgema motivatsiooniga sünonüüm on *nagu eesel kahe heinakuhja vahel*. Mõistagi ei saa selline eesel olla kuigi arukas. *Eesli*-võrdlustes on inimene taipamatu, rumal (*lollil näoga nagu eesel; rumal kui üks eesel kunagi*), kangekaelne, põikpäine (*jonnakas kui eesel*). Ka võrdlusväliselt tähendab loomanimetus *eesel* vastavate karakteristikutega inimest.

Kokkuvõtteks

Eesti kõnekäändude ontoloogias domineerib inimliku sfääri kõrval zooloogiline sfäär, sest märkimisväärne hulk kõnekäände rajaneb loomamõisteid katvatel lekseemidel. Loomkujundi allikaiks on olnud eestlaste argieluga seonduv ning kodu- ja metsloomad, kellega on tulnud tihedamalt kokku puutuda. Muistsed inimesed olid looduslähedased, nad märkasid looduses asetleidvaid korduvaid mustreid, omistasid loomadele ja nende tegevustele, käitumisjoontele mingi tähenduse. Näiteks arvati, et linnud, kes liikusid laiemalt ringi, tõid mitmesuguseid teateid. Käratsemist võeti kui ilmamuutuse – saju, sula, tuule, tormi märki. Loomade (nt varese või rongra, siili) ilmumist eluhoonete lähedusse tõlgendati kui pahanduse, tüli, halva teate saamise ennet, aga ka inimese või looma surma, ikalduse, sõja ennet. Vahel on samale loomale omistatud diametraalselt vastandlikke omadusi, mis kajastub ka keeles, st neid tähistavad metafoorsed keelendid on vastandliku sisuga. See võib tuleneda mh asjaolust, et argiarusaam ja mütoloogiline arusaam mingist loomast ei ole päris sama või on lausa vastandlik või siis on looma mentaliteet ja staatus ajapikku muutunud.

Paljude loomkujundil rajanevate kõnekäändude tähendus jääb tänapäeval meile arusaamatuks, ehkki nad on suuresti motiveeritud argiarusaamadest, igapäevaelust ja -tõekspidamistest. Asi on selles, et praegusajal on inimese suhe loodusega teistsugune, side loodusega on nõrgenenud. Tänapäeva inimene ei mõista loomade käitumist ega oska lugeda loodusemärke, saati siis neid praktikas rakendada.

Veebimaterjalid

Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas <https://www.folklore.ee/justkui/>

Vana kirjakeele sõnastik. <https://sisu.ut.ee>

Viidatud kirjandus

Aarma, Liivi 1991. Kukk kirikutornis ja aabitsas. – Horisont, 12, 30–32.

Hiiemäe, Mall 1996. Nelikümmend lindu eesti rahvausundis I. – Mäetagused 1&2. <https://www.folklore.ee/tagused/nr1/pdf/linnud.pdf>

Hiiemäe, Mall 1999. Aabitsakuke usundilisest taustast. – Forseliuse Sõnumid 6, 17–20. Tartu: B. G. Forseliuse Selts.

Hiiemäe, Mall 2006. Must madu, maa-alune. – Sõnajalg jaaniööl. Eesti mõttelugu 73. Tartu: Ilmamaa, 336–340.

Hiiemäe, Mall 2017. Kujutelmad üleloomulikest olenditest Virumaa rahvaus. – Mäetagused 1, 51–76.

Hiiemäe, Mall 2019. Väike loomaraamat rahvapärимusest. EKM Teaduskirjastus.

Krikmann, Arvo 1999. Vanasõnad loomade identiteedist. – Mäetagused 12, 52–86.

Valk, Ülo 1998. Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvaus. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Õim, Asta 2017. Kujundsõnast eesti fraseoloogias. – Mäetagused 69, 39–58.